

РЕЦЕНЗИЯ

на докторантски труд на Радостина Сотирова под заглавие

„Молитвата в българската поезия от Освобождението до Втората световна война”

Структура на работата - Дисертационният труд на Радостина Сотирова се състои от увод, четири глави, заключение и приложение и съдържа 398 стандартни страници, от които 8 стр. библиография. Всяка от отделните глави обединява различен брой подглави, съобразени със спецификата на доминантния за отделните части проблем. Като положителна страна на структурирането бих изтъкнала наличието на графически отграничено обобщение в края на всяка основна част, което се стреми да постигне синтез на най-същественото от направените наблюдения. Избраният подход при озаглавяването на отделните глави и подглави на дисертацията предполага предварителна ориентация на читателя върху основните структурни елементи на изложението, като внася яснота и дава възможност да бъде проследена логиката при конструирането на текста.

Подбор на тема – Разработката е съсредоточена около въпрос, който не е останал незабелязан от българската литературна история и критика, но и който е привлякъл относително ограничен кръг от изследователи с разнородни научни интереси, подходи и професионална подготовка. Съществуващите публикации са насочени основно към интерпретация на някои аспекти на „литературната” молитва или към представянето на отделни автори, в чието творчество присъства съответният жанр, без да търсят онази обхватност, която би позволила изграждането на модел на явлението молитвена лирика. Здравата теоретична основа или обобщителност нямат приоритетно място в повечето от тях (като изключение може да бъде посочен трудът на Мария Шнитер „Молитва и магия” от 2001 г., фокусиран основно върху средновековната традиция), а емоционално оцветеният подход в някои от тях не остава незабелязан. Всичко това позволява на авторката на дисертацията както да обхване и обедини чрез наблюденията си голям брой неизследвани творби, така и да потърси свой собствен зрителен ъгъл в разработката на проблематиката. Бих искала да отбележа и че за Р. Сотирова подборът на темата не е случаен – той е продукт на дългогодишен интерес, както и на определени индивидуални нагласи, намерили свои проекции в написаното.

Следвайки добре позната традиция, чрез своя увод работата се съсредоточава върху очертаване на предпоставките, довели до избора на проблематика, както и върху методите, целите и структурата на изследването. Внесените чрез тази встъпителна част акценти ориентират и облекчават възприятието на цялостния текст, като позволяват да бъде осъществена съпоставка между предварителните намерения и реализацията на поставените задачи. Дисертантката е предпочела чрез увода да открие и приноси на своя труд, които често намират място в заключителната част на подобен тип разработки.

„Молитвата: история и аспектите в нейното изучаване”, изграждаща теоретичната основа на труда, съдържа две подглави като първата от тях проследява зараждането и разгръщането на интереса към молитвата в научни области като теологията, културологията, теолингвистиката, социологията, литературната история, литературната теория. Представени са научни текстове, някои от които определяни като класически (обхватът на имената е доста широк – от Ориген през Дж. Фрейзър, М. Мос и Фр. Хайлер до О. Перевалова), като водещ е не толкова стремежът към скрупулъзен анализ на отделните научни концепции, колкото извеждането на идеи и постановки, послужили като основа при създаването на собствено разбиране върху същността, спецификите и функциите на молитвения жанр.

Дисертантката формулира предпоставките, породили интереса ѝ към молитвената лирика от определен период, като изтъква наличието на многобройни произведения, чиито „прототипи” са в каноничните средновековни молитви, и заедно с това подчертава, че гледа на молитвата като на „сложен и интересен комуникативно-културен феномен” – разбиране, към което тя се стреми да се придържа в целия си текст, както и към постановката, че най-висшата цел на молитвата е съкровено общение с божественото. Приведените теологични схващания имат за цел да представят сложността, която поражда проблемът с дефинирането на молитвата като форма. Несъмнено сложността на материята е тласнала Р. Сотирова към немалко позовавания, водещи понякога до превалиране на цитирането над аналитичното слово на самата докторантка. При представянето на Марсел Мос обаче тя прави опит да анализира или да оцени становищата на коментирания автор, като заедно с това ги разглежда от позицията на полемичното, свързвайки ги с достиженията на Фридрих Хайлер – автор, чиито постановки са възлови за теоретичната ориентация на дисертацията и на когото не случайно е отделено специално внимание. Съществена за моделите на мислене, определящи спецификата на дисертационния труд, се оказва и постановка на М. Шнитер, представена по следния начин: „В диахронен аспект евхемата (молитвена структура – термин, въведен от Шнитер – б.м.) е статична и непроменлива, несъотносима нито спрямо променящите се обществено-исторически условия, нито спрямо културния контекст, чиито компонент се явява. Изследователката уверява, че всички молитвени текстове се градят върху неизменния „скелет” на евхемната структура, независимо дали принадлежат към богослужението, или са самостоятелни лирически творби, жанрово провокирани от молитвата.”(36) Възприятието на подобно схващане позволява да бъдат разбрани редица оценки, направени от Р. Сотирова по повод на конкретни литературни произведения, принадлежащи към изследвания от нея период. От цялостното изграждане на първата глава става ясно, че вниманието е съсредоточено основно върху разработки, принадлежащи на 20 век, докато наследството на Ориген и Евагрий Понтийски функционира като отправна точка при представянето на идеите, характеризиращи съответната научна област.

В подглавата, посветена на българските литературнокритически публикации, както и в предходната, акцентираща върху теорията, дисертантката чертае връзка между

определени критически мнения и разбирания и собствените си интерпретации, които предстои да бъдат изложени в основната част на дисертацията, като по този начин наблюденията ѝ се вписват в по-широк контекст от изследвания. Впечатлението за щрихиране на основните положения в съответните критически разработки, без да бъде потърсена връзка помежду им, е преодоляно от по-обобщаващи наблюдения от типа: „Разсъжденията, изводите и въобще целия споделен опит на споменатите литературни критици и изследователи (Христо Недялков, Людмила Стоянова, Димитър Ефендулов, Елена Азманова) по повод изследваните от тях молитвени произведения оформят представата за поетическата молитва като явление на извънцърковната литература с изразени признаци на художественост и литературност.”(52) Като цяло изложеното в първата глава показва стремеж да бъдат обхванати знакови изследователски позиции, които са придружени от коментар, съобразен с насоките на дисертацията.

Втора глава разглежда по-значимите опити за типологизация на молитвите в исторически план, като търси аргументи в подкрепа на предпочетената от изследването класификационна система въз основа на определени критерии, изведени като основни при обособяването на различните типологични групи. Обърнато е специално внимание на двойката *канонична молитва – литературен молитвен авторски текст*, интерпретирана не само на формално структурно ниво, а и чрез проследяването на определен вид ценностни нагласи, както и на характера на наблюдаваните интертекстуални връзки. Открити са важни класификационни принципи, заложи в публикациите, избрани като теоретична основа, за да бъде изтъкната необходимостта от търсене на нов подход при обработването на българския литературен материал. Въпреки акцентираането върху своеобразието на българските литературни практики обаче, дисертантката подчертава: „В направената в това изследване типология на литературните молитви е използвана съществуващата класификация на каноническите молитви, която отчита най-вече съдържателните им особености.” (60) Р. Сотирова съотнася литературните текстове именно с тези основни групи, които дават и заглавията на подлавите, включени в глава четвърта, като прави твърде важната уговорка, че определени творби могат да съчетават в себе си специфики, характерни за различни видове канонични молитви.

Глава 3 „Молитвите в старобългарската и във възрожденската литература” се появява съвсем закономерно в текст, посветен на молитвотворенето, доколкото жанрът е характерен за средновековната литература, а задно с това преживява свои специфични модификации по време на Възраждането, подсказващи наличието на определени тенденции, на които предстои да получат развитие в периода след Освобождението. Подглавата „Молитвите в старобългарската книжнина: разпространение и поетика на жанра” прави хронологичен преглед на основни произведения от разглеждания тип, като заедно с това докосва въпроса и за принадлежността/непринадлежността на молитвата към сферата на литературата, коментиран в медиевистките научни публикации. Тъй като възрожденската литературна практика не е основен обект на наблюдение за разработката, в „Молитвата в българската възрожденска поезия: идеологически и естетически послания на религиозния модел” Р. Сотирова е предпочела относително кратки коментари върху произведения, привлечени най-вече в

качеството си на илюстрации по отношение на основното твърдение, около което е организирана съответната подглава – а то е: придобиване на светско звучене от страна на редица възрожденски молитвени текстове, схващани и като емблематични за епохата. В част от интерпретациите или бележките към литературните произведения личи ясна препратка към чужди критически постановки, прецизността на някои от които може да бъде поставена под съмнение.

Основна за цялостната разработка е четвъртата глава **„Молитвените творби в българската литература в периода от 1878 до 1944 година**. Усвояване на молитвения дискурс в културното пространство на България след 1878 година. Молитвите и новото време. Традиционалистичната и новата страна в литературното развитие на молитвената лирика”, която в своята обхватност се стреми да побере не само основните наблюдения и изводи, до които е достигнало изследването, но и да представи редица художествени текстове, останали по различни причини встрани от вниманието на съвременната четяща публика. В тази част са отграничени осем подглави, чието внимание е съсредоточено върху разнообразието от типове молитвени текстове, стриктно съобразени с предварително избраната класификационна схема, и една девета, насочена към стихосбирката на Л. Бобевски „Молитвени песни” и нейното възприятие като литературен текст. Най-обхватна измежду подглавите е първата – „Молитвени стихотворения, носещи съдържателните особености на каноничните църковни прототипи”. Тя съдържа пет подчасти, посветени съответно на произведения, които демонстрират близост с *просителните, хвалебни, благодарствени, ходатайствени и покаяни* молитвени образци. По повод на просителните молитви е направено уточнение, което ми се струва важно за цялостния подход към художествените текстове, избран и последователно удържан от Р. Сотирова: „Обособяването на стихотворни молитви в група от типа „просителни” (а това може да бъде отнесено и към останалите групи – б.м.) има смисъл, ако в тях е заложен (и спасен) християнския код. Така ще бъдат отделени молитвените стихотворения, които продължават етическите и нравствените параметри на християнството. В противен случай ще се обезсмислят принципите и границите на тази типология.” (84) Цитираното пояснение дава отговор на въпроси, които биха могли да възникнат по повод на подбрания инструментариум при интерпретацията на произведенията – разработката не се интересува от цялостния им анализ, а от съпоставката им с определени модели (прототипи), както и с определени мисловни нагласи, със светоотношение, доминирано от религиозното. Например, при представянето на някои творби на Теодор Траянов, сложни по своята поетическа направа, дисертацията насочва наблюденията си най-вече към онези техни специфики, които чертаят връзка с каноничната молитва, доколкото стремежът е да бъде следвана основната изследователска посока. (виж 4.2.1) При вглеждането в конкретния литературен текст ориентацията към определени семантични пластове (най-вече доловимо кореспондиращите с идеята за сакралното) е съчетано със специално внимание към онези граматически особености в постройката на произведенията, които ги свързват с традиционното изграждане на молитвите, за да бъде следвано предварителното обещание и за лингвистичен подход към изследвания материал. Разглеждането на творбите е организирано около авторството им и

приоритетно е подчинено на хронологичния принцип. Чувството за известна разфокусираност при представянето на отделните произведения е преодоляно чрез обобщения по отношение на различни специфични особености, позволяващи произведенията да бъдат отнесени към един или друг модел. Например, твърдения от типа на „... лирическите субекти не се молят заради богатата на този свят; молитвата за материални ценности не присъства в техните мисли. Прошенията им са извън сферата на евдемонични, материалистични, ежедневни, битови желаниа.” (92) или „И така, групата на просителните стихотворни молитви има смисъл, ако в тях е заложен (и спазен) християнският код, ако в тях продължават да се спазват етическите и нравствените параметри на християнската аксиология.” (93) пряко препращат към определението и разбирането за просителна молитва, изведени още в началото на съответната подглава. По повод на някои типологични групи като тази на хвалебните стихотворения, например, се стига до заключението, че те не възпроизвеждат стриктно особеностите, присъщи на каноничния прототип, а по-скоро следват духа на възхвалата, докато при други, като благодарствените, близостта с каноничния текст е определена като ясно осезаема.

По повод на ходатайствените молитви е поставен и проблемът за връзката между религиозно и светско, зареден с твърде много възможности за наблюдение и интерпретации, надхвърлящи рамките на литературното и предполагащи разглеждането на широкия му контекст. Доловила тази възможност дисертантката е спряла вниманието си върху някои текстове, чието поместване в по-широка културно-политическа среда е довело до определени обобщения: „Молитвените форми се превръщат от религиозен в държавен ритуал, който така придобива по-особена значимост, защото в основата му вече е притаен сакралният модел. Темата на съборната молитва за царя като представител на върховната власт на земята, развила се в православната традиция, води началото си от общохристиянската.”(122)

Несъмнено любопитство будят „модернистичните молитвени стихотворения”, чието осмисляне предполага както известно изясняване на понятия и представи, така и специфичен усет към модернисткия текст, разбран в тази дисертация достатъчно широко. Въпреки че при подобрите произведения, отнесени към този тип творби, стремежът е да бъде направен коментар на текстовете, съобразен с естетическото, към което традиционно са отнасяни, отново ясно изразено е следването на линията *придържане – непридържане* към модела на каноничната молитва. Подобен избор на ориентир е право на докторантката, но все пак би следвало да се отбележи, че в някои моменти съответните анализи носят следите на известна дескриптивност или предаване на съдържание. Разработката несъмнено би спечелила, ако някои от постановките, свързани с модернизма, модерността, модернистичността, както и с представящите литературния процес явления, получат яснотата, която би ги превърнала в по-директно приложими към осъществените наблюдения. Пронизващата тази глава идея е, че „Във формирания нов тип художествено съзнание първостепенна значимост придобиват критериите „оригиналност и собствено-личностна изявеност”, а не „сакралност” и „каноничност.”(180)

Подглавата „Молитвени стихотворения, създадени по повод (или под влияние) на войните” извиква необходимостта от поставянето на проблема за отношението на християнството, с доминантните за него любов и всеопрощение, към войните като пряко свързани с омразата и отнемането на човешки живот – въпрос, който разработката не подминава, а се опитва да осветли чрез позоваване на теологични постановки. Въвеждането в тази част на понятия като *национален, български, християнски*, предпоставени от спецификата на разглежданите творби, предполага необходимост от внимателно боравене с езика, за да не бъде допуснато объркване на представи или преливане към популярно говорене, неуместно в научен труд. Обединяването на стихотворенията свързани с войните в отделна група може да породи и известни възражения, доколкото различните текстове гравитират в една или друга степен към вече очертаните групи канонични молитви. Тяхното обособяване обаче намира оправдание в наличието на някои тенденции, които ги отличават от експлицираните от литературната ни история като емблематичните за периода около войните процеси. Сред най-съществените им особености е ясно забележимото сближаване на този вид произведения с традиционния молитвен модел – факт, чието обяснение би следвало да бъде търсено в различни посоки (например чрез коментар на отношението модернизъм – традиционализъм, елитарна – масова култура, на нивото на психологическото и пр.) Интерес представлява и подглавата „Молитвени стихотворения, интерпретиращи канонични образци”, която е ориентирана не към търсене на типологични връзки, а към разглеждане на произведения, осъществяващи нещо като реприза на познати и утвърдени молитвени текстове, или, по думите на дисертантката, на творби, „създадени на базата на подражанието, взаимстването, редактирането или тематичните вариации на канонични религиозни текстове.” (209) Тук присъстват добре обосновани и логични разсъждения, свидетелстващи за внимателно осмисляне на една комплицирана по своя характер проблематика, а това би могло да бъде отнесено в определена степен и към коментара на т. нар. „рефлексивни стихотворни молитви”, въпреки че в pasajите, които са им посветени и които съдържат хубави и точни наблюдения, натежават доста обилните цитирания.

Своеобразно предизвикателство за изследването представляват сатиричните и пародийните молитвени стихотворения. Позицията, от която дисертантката оценява отделните текстове от този тип, е в пряка връзка и със собствени индивидуални нагласи и предпочитания – пристрастността, която е право на автора, на места, за жалост, е замъглила аналитичността, очаквана при научни разработки. Като пример ще приведа разбирането, че Славейковата „Молитва” от „На Острова на блажените” „може да бъде отнесена към сатирите и пародиите”. Аргументите, приведени в негова защита, са по-скоро формални, неспособни да издържат съответната теза. Има истина обаче в следното обобщение, направено по повод на същата творба: „Очевидно е, че в случая Славейков преследва други цели – идейно-естетически, не духовно-религиозни. „Молитвата“ на Славейков е интересен пример на разноликите прояви на този вид ритуално слово в нашата литературна история.”(241) В писането си по отношение на съответните текстове Р. Сотирова сякаш не отчита навсякъде и докрай смисъла на пародийното като призма и продължава да действа преимуществено чрез подходите,

които е използвала при стихотворните молитви, които не травестират, а следват каноничния модел.

Подглавите, представящи молитвените стихотворения, публикувани на страниците на „Църковен вестник“, както и сибирската „Молитвени песни“ на Любомир Бобевски, въвеждат в научно обръщение сведения за малко познати или непознати на днешната публика произведения, които несъмнено са имали значително по-широка аудитория през 30-те и 40-те години на 20 в., а принципът на тяхното обединяване в отделни групи може да бъде търсен в по-пряката експликация на религиозно съзнание в сравнение с останалите текстове, разгледани в разработката.

Заклучителната част откроява конкретността на първоначалния замисъл и подчертава придържането към определени посоки на наблюдения и разсъждения. Трудът на Радостина Сотирова свидетелства за търпелива, упорита и целенасочена работа както с източниците, така и с разнородни по своя характер публикации от сферата на теологията, на литературната история и критика, отношението към някои от които обаче би следвало да бъде по-внимателно или дистанцирано. Докторантката твърде точно обобщава резултатите, постигнати от собствените ѝ усилия, като им дава формулировка, лишена от претенциозност и наситена с яснота. Цялостният текст, който е и първият с подобен обхват, посветен на българската молитвена лирика, оставя впечатлението за личностен ангажимент от страна на авторката към представената проблематика, както и към конкретния литературен материал. Приложението, съдържащо текстове на произведенията, с които борави дисертационният труд, несъмнено облекчава възприятието, а събирателската работа на дисертантката заслужава да бъде отбелязана, доколкото едно съвременно връщане към молитвената лирика от периода преди Втората световна война би могло да подскаже и разнообразни възможности за нейното по-нататъшно изследване.

Така посочените отличителни черти на дисертацията под заглавие „Молитвата в българската поезия от Освобождението до Втората световна война“ ми дават основание да препоръчам на уважаемото жури да гласува присъждането на научната степен „доктор“ на Радостина Сотирова.

Проф. д-р Паулина Стойчева